

Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau

Arda Akçiçek

Yüksek Lisans Öğrencisi | Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü

Liberal Düşünce, Yıl 16, Sayı 63, Yaz 2011 s. 15-27

Giriş

John Locke (1632-1704), siyasal düşünce tarihinin önemli karakterlerinden biri olarak döneminden sonraki siyasal düşünüşü oldukça etkilemiş bir filozoftur. Kimileri için, bu düşünürün epistemolojisi yöntem açısından oldukça önemli bir açılım sunmuşken kimileri için de onun devlet hakkındaki görüşleri siyaset felsefesinde çığır açmış görüşlerdir.

Locke, dönemi itibarıyla zamanını aşmış bir düşünür olarak liberal geleneğin kurucuları arasında kabul edilmektedir. Onu liberal yapan konumu, özellikle devlet hakkında ve insan hakları üzerindeki fikirleridir. Aynı zamanda bir “sözleşme kuramcısı” olarak Locke, sistematik bir biçimde epistemolojisini, siyaset kuramıyla birleştirmiş ve liberal devletin, temel haklar anlayışının, sözleşme kuramının ve siyasal düşünce tarihinde çok anılmasa da “hoşgörü” olgusunun olgunlaşmasına oldukça katkı sağlamıştır.

Günümüz toplumlarında hâla süregiden bir tartışma olan “birarada yaşama”nın koşulları aslında liberal düşünürlerin kendilerine dert edindiği ve üzerinde kafa yordukları bir konudur. Öbür taraftan, bu konuya esaslı ve etraflıca bir yanıt veren yine liberal düşünürlerdir. Zamanlarının koşullarını ve tartışmalarını göz önünde bulunduran bu düşünürler, farklı gerekçelere sâhip ancak aynı yola çıkan

bir sistematikleştirmeye gitmişlerdir.¹ Bu sistematikleşme “hoşgörü” olgusu etrafında geliştirilmiştir.

Locke, özellikle epistemolojik anlayışı ve devlet algısıyla birleştirdiği bir hoşgörü sistemi kurması bakımından konuya en geniş tanımlardan birini getirmiştir. Onun hoşgörü anlayışı, devlet ve epistemolojik yaklaşımıyla paralel ve çağının birarada yaşama sorunsalına cevap niteliğindedir.

Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Locke ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış bir başka siyasal düşünürdür. Locke gibi bir sözleşme kuramcısı olsa da Rousseau'nun özgürlük, temel haklar, devlet, sözleşme ve elbette hoşgörü anlayışı neredeyse Locke ile taban tabana zıttır. Rousseau da kendinden sonraki dönemi oldukça etkilemiş bir siyasal düşünürdür ama bu etkileme, Locke'un çizgisinin tersi bir çizgide ilerlemiş ve genel iradeye dayanan, kamu çıkarı denen muğlak bir mefhumun etrafında şekillenen, yani özgürlükçü olmayan bir geleneğin ortaya çıkmasına oldukça katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, bahsettiğimiz kapsamda Locke'un hoşgörü anlayışının genel bir incelemesini yapıp Rousseau'nun bu konudaki yaklaşımıyla bir karşılaştırma yapmaktır. Belki, böylelikle günümüzde, dünyada ve Türkiye'de farklı olma ve birarada yaşama konularına dâir hangi yaklaşımın daha işe yarar olduğuna dâir bir cevaba katkı sağlamış oluruz.

John Locke ve “Hoşgörü Üzerine Bir Mektup”

Locke'un hoşgörü anlayışı döneminin Hristiyanlık anlayışına bir tepki ve bu anlayışın yarattığı şiddet dolu ortama dâir bir çözüm içerir. Locke döneminin dinî yaklaşımlarını ve özellikle kiliseyi aşırı derecede baskıcı ve şiddet içerikli bulmaktadır. Ona göre, hoşgörü hakikî kilisenin başlıca karakteristik niteliğidir: “Din, zahiri bir ihtişam meydana getirmek veya ruhanî egemenliği ele geçirmek yahut zorlayıcı kuvvet uygulamak için değil; insanların hayatını erdem ve din-darlık kurallarına göre düzenlemek için kurulmuştur.”² Eğer, gerçekten İsa ve havarilerine inanılacaksa, merhametsizlik ve zor kabul edilemez. Hristiyan inancı sevgi olmadan var olamaz.³

Locke, döneminin mezhepsel ayrılıklarının bir ahlâksızlık, kötülük ya da din açısından kabul edilemez bir durum olmadığını savunmaktadır. Kilisenin ruh-ların selâmetini sağlamak gibi bir amacı varsa, bu amacın eylemleri mezhepsel ayrılıklara değil, ahlâken kabul edilemez durumlara yönlendirmelidir:

“Tanrı'nın egemenliğine içtenlikle ihtimam gösteren ve onu insanlar arasında yaymak için gayret göstermenin görevi olduğunu düşünen herkesin, kendisini, meshepleri or-

1 Liberal düşünürlerin “hoşgörü” noktasındaki faklı gerekçeleri ve konunun geniş bir tartışması için bkzn. Bican Şahin (2010) *Tolerance: The Liberal Virtue*, Lexington Books, Lanham, MD, USA.

2 John Locke (2005) *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çev. Melih Yürüşen, 4. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara s. 23..

3 a.g.e s. 24.

tadan kaldırma işinden ziyade, bu ahlâksızlıkların kökünü kazıma işine ve çabasına vermesi gerekmektedir. Fakat bir kimse bunun tersini yaparsa, yani inanışta ondan farklı olanlara karşı zalimce ve gaddarca davranırken, Hristiyan adına yakışmayan bu çeşit kötülöklere ve ahlâksızlıklara müsamaha ederse, böyle birinin kilise hakkında konuşmasına hiç de izin verilemez; o eylemleriyle alenen göstermektedir ki amaçladığı başka bir krallıktır; Tanrı'nın krallığının ilerlemesi değil.”⁴

İlk değerlendirmede, Locke'un bu yöndeki açıklamalarının yalnızca dinî boyutta kaldığı ve hoşgörü konusunda din temelli olduğu düşünülse de – ki döneminin çözüm bulunması gereken en önemli sorunsalının Hristiyan mezhepleri arasındaki baskı, şiddet ve hoşgürsüzlük olduğu düşünülürse bu çaba oldukça makûldür - aslında bu açıklamalar onun siyaset ve devlet konusundaki görüşleriyle birleşmekte ve sistematik bir çerçeveye oturmuştur. Locke'a göre “bazıları, kamu refahını ve kanunları kollamayı bahane ederek, ruhlarını zâlim ve Hristiyanca olmayan gaddarlıklarla boyayabilir.”⁵ Bu nedenle, siyasî yönetimin işleri ile din işleri kesinlikle birbirinden ayırt edilmeli ve her ikisi deâdil sınırlarda kalmalıdır. “Eğer bu yapılmazsa, bir tarafta insan ruhunun çıkarlarıyla ilgilenenler, yahut en azından ilgilendiklerini iddia edenler ile öte tarafta devleti koruyan, yahut en azından koruduklarını ileri sürenler arasındaki sürekli ortaya çıkacak ihtilâflara son verilemez.”⁶

Locke için devlet, kendi sivil çıkarlarını tedarik etmek, korumak ve geliştirmek için teşkil edilmiş bir insan topluluğudur. Bahsi geçen sivil çıkarlar, hayat, özgürlük, sağlık, beden dinlenmesi ve maddî şeylerin mülkiyetidir.⁷ O hâlde, devlet kanunları tarafsız bir şekilde ifa ederek güvence altına almak yükümlülüğündedir. Sivil çıkarların korunmasından başka, siyasî yönetimin görevi yoktur.

Sivil-siyasî yönetimin ruhların selâmeti adına genişletilemeyeceği ve genişletilmemesi gerektiğini Locke, belirli nedenlerle gerekçelendirir. Ona göre, “ruhların iyiliği sivil-siyasî yönetime diğer insanlara emanet edildiğinden daha fazla emanet edilemez.”⁸ Çünkü ruhun iyiliği Tanrı tarafından bireyin kendisine emanet edilmiştir. Bireyin rızası olsa bile bu emanet ilişkisinin devri söz konusu değildir. Birey, imanını başkasının emirlerine uyduramaz. “Hakiki dinin bütün hayatı ve gücü, aklın samimi ve tam olarak ikna edilmesine bağlıdır.”⁹ Bu kapsamda ikna etmekle emretmek arasında fark vardır. Sivil-siyasî yönetim zor kullanma ve cezalandırma yetkisine sâhipken ve kanunların cezalar olmaksızın hiçbir gücü yokken, yönetimin ruhların iyiliği görevini üstlenmesi ve bu konuda kanunlar koyması ikna etmek değil, emretmek olacaktır ve cezalar akli ikna etmek açısından uygun olan yöntem değildir.

4 a.g.e s. 25-26

5 a.g.e s. 27

6 a.g.e s. 27.

7 a.g.e s. 28

8 a.g.e s. 28

9 a.g.e s. 29.

Locke, yönetim konusunda olduğu gibi kilise konusunda da yakın bir tutum sergileyerek bir kilisenin kuralına uymayan bireyin en fazla cemaatten atılabileceğini, bunun hâricinde başka bir yaptırımın olmayacağını savunmaktadır. Ona göre, kilise gibi toplulukların¹⁰ yaşamlarını sürdürebilmesi üyelerinin, topluluğun kurallarına uyum düzeyine bağlıdır. Her dinî topluluk, kurallarına uymayan üyesini en fazla topluluktan atabilir, ancak bunun hâricinde başka bir yaptırımı olamaz: “Her hâlükârda aforoz cezasının ve uygulamasının, topluluktan atılan kimsenin bedenine yahut mallarına herhangi bir surette zarar verecek hiçbir hoyrat muameleye sevketmemesine dikkat edilmesi gerekir. [...] Aforoz etmek, aforoz edilen kişiyi önceden sâhip olduğu sivil çıkarlarından ne mahrûm bırakır ne de bırakabilir.”¹¹

Locke, hoşgörü konusundaki üçüncü taraf olan bireylerin de birbirlerini dinî meseleler dolayısıyla zorlayamayacağını ve birbirlerine şiddet uygulayamayacağını savunur: “Belli bir kimsenin, bir diğer kişiye, başka kilise veya dindendir diye, sivil çıkarları konusunda zarar vermeye hiçbir surette hakkı yoktur.”¹² Bu ister bir Hristiyan olsun, ister bir putperest... Locke’a göre bir insanın doğru yoldan ayrılması kendisini ilgilendiren bir durumdur; başkasına bir zararı yoktur. Aynı durum, kiliseler arasındaki ilişkiler için de geçerlidir. Herhangi bir dinî topluluğun diğer bir dinî topluluk üzerinde ne yargılama yetkisi vardır ne de onu zorlama, baskı altına alma ya da şiddet uygulama. Kısacası, “ne tek tek kişiler, ne kiliseler, hatta ne devletler, din vesilesiyle birbirinin dünyevî mallarına ve sivil haklarına tecavüz etmek yetkisine sâhiptirler.”¹³

Locke’un hoşgörüye ilişkin bütün bu ilâhî gibi görünen açıklamalarının arkasında aslında oldukça rasyonel bir iddia vardır. Epistemolojik yaklaşımından yola çıkan Locke, her insanın kendi iyiliği için neyin uygun olduğunun hesabını yapabileceğine ve kendisi için en iyi yolu seçebileceğine inanır. Her insan üçüncü kişilerin saldırılarından ya da hak ihlallerinden korunabilir; ancak, kendi kararlarından korunamaz. Locke’a göre, “hiç kimse istesin ya da istemesin zengin ya da sağlıklı olmaya mecbur edilemez.”¹⁴ Dolayısıyla ne devlet ne kilise ne de diğer bireyler kendileri için doğru olanı başkalarının zorla kabul etmesini bekleyebilirler. Bu durum ne kadar iyi niyetle yapılıyor olursa olsun... “İyi niyet ve şefkât iddiası ne kadar büyük olursa olsun, insanlar isteseler de istemeseler de, kurtulmaya zorlanamazlar. Ve bundan dolayı, yapılacak tek şey, bunun onların vicdanına bırakılmasıdır.”¹⁵

10 Locke’un kiliseden kastı kendi tarzında Tanrı’ya toplu olarak ibadet etmek için kendi istekleriyle bir araya gelmiş gönüllü insanlar topluluğudur.

11 John Locke (2005) *Hoşgörü Üstüne...* s. 35-36.

12 a.g.e s. 36.

13 a.g.e s. 39-40.

14 a.g.e s. 43.

15 a.g.e s. 49.

Locke'a göre "kanunların işi, kanaatlerin doğruluğunu temin etmek değil; toplumun ve her bireyin can ve mal güvenliğini sağlamaktır."¹⁶ Devletin yahut devletin herhangi bir üyesinin dinî konularla ilgisi olamaz. Çünkü kilisede "ne herhangi bir âyin yapılması ne de kaldırılması hayata, özgürlüğe veya herhangi birinin malına hiçbir kazanç sağlamadığı gibi, bir zarar da vermez."¹⁷ Bu şartlarda kişilerin kanunlara karşı yükümlülüğü de sınırlıdır:

"Eğer yasa, siyasî yönetimin otoritesinin sınırları haricindeki şeylerle ilgiliyse (meselâ, kişiler veya herhangi bir grup, farklı bir dini kabul etmeye ve başka bir kilisenin ibadet şekillerine ve ayinlerine katılmaya zorlanabilirler) bu durumda kişiler, vicdanlarına karşı çıkıp, kanuna uymaya mecbur değildirler. Zira, siyasî toplum düzeni, başka bir amaç için değil, sadece insanların bu dünyayla ilgili şeylerinin mülkiyetini emniyet altına almak için tesis edilmiştir."¹⁸

Özetle, Locke, hoşgörü anlayışının çerçevesini çizerken aslında sistematik bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Yaklaşımı her ne kadar ilâhî gibi görünse de aslında oldukça rasyoneldir. Epistemolojisinin ayrıntılarında bulacağımız bu rasyonellik, birey için en doğru kararın yine birey tarafından verilebileceği ve bu karardan bireyin kendisinin sorumlu olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan seküler, tarafsız ve sınırlı bir devlet anlayışı, Locke'un hoşgörü anlayışını, onun siyaset felsefesinin önemli bir parçası hâline getirmektedir. Nihâyetinde bir sözleşme olarak ortaya çıkmış devletin, bireylerin temel haklarını korumaktan başka bir görevi yokken özellikle din gibi bir konuda gerek bireylere gerekse mezheplere müdahale etmesi kabul edilemez. Bu kapsamda, devlet hem kiliseye hem de bireylere, kilise hem bireylere hem de diğer kiliselere, bireyler ise diğer bireylere karşı hoşgörülü olmalıdır. Keza, Locke'un öngördüğü üzere bundan başka görünen çıkar yolu da yoktur.

John Locke'un Hoşgörü Anlayışı Üzerine Bir Tartışma

Locke'un hoşgörü anlayışının anlaşılabilmesi için fikirlerinin ortaya çıktığı dönemden bahsetmek gerekir. Bu fikirlerin ortaya çıktığı 17. Yüzyıl Britanya ve Avrupa'sı büyük dinî kargaşaların yaşandığı yerlerdir¹⁹. Özellikle bu dönemin siyasî iktidarları dinî konularla oldukça ilgili ve dinî farklılıklara karşı oldukça hoşgörüsüzdür. Bu nedenle Locke'un *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup* adlı eserinin bu noktaya odaklanmış olması, çalışmanın geneli açısından mâkûl görünmektedir.

Locke'un hoşgörü anlayışı üzerinden yapılan tartışmalar ve eleştirilerin bu nokta dikkate alınarak değerlendirilmesi önemlidir. Şahin'in de belirttiği gibi²⁰, dönemin dinî hoşgörüsüzlüğü göz önüne alındığında Locke'un eseri daha açık hâle gelir.

16 a.g.e s. 62.

17 a.g.e s. 51.

18 a.g.e s. 66.

19 Bican Şahin (2010) *Toleration: The Liberal Virtue*, Lexington Books, Lanham, MD, USA, s. 39.

20 a.g.e. s. 40

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Locke'un hoşgörü yaklaşımı öncelikle, devletin meşru yönetiminin sınırlarını çizer ve bu sınırların aşılması durumunda bir meşruiyet probleminin kaçınılmaz olduğunu ortaya koyar. Öte yandan, hoşgörünün bireylerin özgürlüğü ile yakın bir ilişkisi vardır. Devlet, bireyin inandığı gibi yaşamasına müdahale edemez; müdahale edilmesine de izin veremez.²¹

Şahin'e göre Locke'un hoşgörü anlayışı iki argüman üzerinden şekillenir. Bunlardan biri dinîdir; diğeri ise seküler. Ne var ki, her ne kadar ilâhî gerekçeler gibi görünse de Locke'un görüşleri daha çok seküler bir çizgidedir.²² Locke'un özellikle akıl yasasından yola çıkarak bir sivil-siyasî toplum öngörmesi ve bu toplumun hoşgörü gibi belirli prensipler etrafında huzurlu bir toplum olacağını varsayması bu yaklaşımı desteklemektedir. Yürüşen'in de belirttiği gibi²³, "hoşgörü savunusu, Locke'un genel siyasal kuramının içinde can alıcı bir yer tutan akıl ve moral kavrayışının spesifik bir uygulamasıdır".

Aslında, Locke'un hoşgörüye rasyonel bir açıdan yaklaşması, pragmatik bir savunu getirmesi²⁴ ve hoşgörüsüzlüğün doğrudan ahlâkîlikle ilgisine değinmesi oldukça eleştirilmiştir. Susan Mendus'a göre²⁵:

"Bizim, hoşgörüsüzlüğün moralitesinin ne olduğunu sorduğumuz yerde, Locke, onun rasyonel olup olmadığını sorar. Bizim hoşgörüsüzlüğün sonuçlarının neler olduğunu sorduğumuz yerde, Locke, hoşgörüsüzlüğü neyin harekete geçirdiğini sorar ve bizim, hoşgörülenin hakları üzerinde yoğunlaştığımız yerde, Locke hoşgörünün rasyonalitesi üzerinde odaklaşır."

Bu rasyonellik zinciri, Locke'un hoşgörünün yegâne ölçütü olarak "güç"ü görmesine neden olur. Dolayısıyla en büyük iktidar odağı olan siyasal iktidara yoğunlaşması kaçınılmaz hâle gelir. Birçok düşünür, bu kapsamda, Locke'u hoşgörülenin hakları üzerinde pek az şey söylemekle eleştirir. Locke'un sorduğu soru «'Kendi hayat tarzımı ve ideallerimi sürdürmem için sâhip olduğum haklar nelerdir?'» değil; «'Başkalarını kendi hayat tarzımın ve ideallerimin peşinden gitmemi engellemekten vazgeçmek zorunda bırakan yükümlülükler nelerdir?'» sorusudur.²⁶ Bu kapsamda yöneltilen başka bir eleştiri onun hoşgörüsüzlüğün başka formları üzerinde durmadığı noktasındadır. Temel yoğunlaştığı nokta olan siyasal yönetimin hoşgörüsüzlüğünün ispatlanması uğraşının aslında onu bu uğraşın ne kadar boş olduğunu kanıtlamaya sürüklediğini ve dolayısıyla dinî grupların üyelerine yapabilecekleri hoşgörüsüzlükleri ya da bireylerin birbirlerine karşı müdahalelerini önemsememesine yol açtığı bazı düşünürler tarafından

21 John Locke (2005) *Hoşgörü Üstüne ...* s. 15.

22 Bican Şahin (2010) *Toleratation ...* s. 40

23 Melih Yürüşen (1996) *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasal Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 107.

24 Şahin'e göre Locke'un dinî hoşgörüsüzlüğe karşı pragmatik bir yaklaşımı vardır. Buna göre çeşitlilik kendinden bir "iyi" değildir ve bu nedenle de dinî çeşitlilik hoşgörülmemelidir. Locke için hoşgörüsüzlük, daha çok, irrasyoneldir. Bkz. Şahin, Bican (2010) *Toleratation .s. 44.*

25 Aktaran, Melih Yürüşen (1996) *Liberal Bir...* s. 102.

26 Aktaran, a.g.e. s. 104.

savunulmuştur. Ne var ki, bu, Locke'un devletin tarafsızlığı ilkesini güçlü bir biçimde ortaya koyduğu gerçeğini göz ardı etmemizin bir gereği değildir.

Modern liberalizmde hoşgörü kavramı özgürlük kavramıyla yakından ilişkilidir. Devletin inançlara müdahale etmesi ve bunlara karşı hoşgörülü olup olmaması modern liberal anlayışta söz konusu bile değildir. Çünkü, inanç alanı devletin işinin olmadığı ve yalnızca bireyin kendisini ilgilendiren bir alandır. Bu noktada Locke'a yöneltilen bir eleştiri onun hoşgörü problemini modern liberal kapsamda düşünmemiş olmasıdır.²⁷ Ne var ki, yukarıda da belirttiğimiz üzere sırf dönemin koşulları ve siyasal yapısı bile düşünüldüğünde bu görüşler zamanını aşacak görüşler olarak değerlendirilebilir. Hatta, Locke'un zamanına fazla gelen açıklamalar yaptığı bile söylenebilir.

Locke'un bazı diğer Hristiyan gruplarına ve ateistlere karşı hoşgörüsüz davranılması gerektiği argümanı birçok yazar tarafından oldukça ağır eleştirilir. Şahin'e göre²⁸ Locke'un bu yaklaşımının nedeni dinî değil; ancak seküler bir nedendir. Örneğin, İngiltere'deki Katolikler Papa'ya olan bağlılıkları nedeniyle devlet tarafından güvenilmez unsurlardır ya da ateistlerin, Tanrı'ya inanmadıkları için ahlâkî düzenin temellerinden yoksun olmaları onları güvenilmez kılar. Locke, her ne kadar seküler bir açıklamayla bu durumu gerekçelendirmeye çalışsa da Hristiyan inancının ve pratiğinin varyasyonlarından başka – bazı hoşgörülmemesi gerek gruplar Hristiyandır – hoşgörü odağı görmemesi noktasında eleştirilmesi kabul edilebilir.

Yukarıda Şahin'in belirttiği (bkz. dipnot 6), Locke'un hoşgörüyü kendinden bir 'iyi' olarak görmediği eleştirisi biraz daha genişletilirse, bu durumun, Locke'un hoşgörüyü bir erdem ya da değer olarak görmesinden ziyade bir 'görev' olarak değerlendirmesinden kaynaklandığı söylenebilir. "Locke'un kalkış noktası, hoşgörünün iyiliği değil, hoşgörüsüzlüğün yarattığı ve yaratabileceği sonuçların kötülüğüdür."²⁹ Ne var ki, Mendus, Locke'un rasyonalite üzerine yaptığı vurguyla hoşgörüsüzlüğün ahlâkî yanlışlığını da vurguladığını belirtir.³⁰

Liberal perspektiften Locke'a yöneltebilecek en önemli eleştirilerden biri yine Mendus'tan gelmektedir. Ona göre, Locke ibadet özgürlüğünü bizzat bir hak olarak düşünmemiştir; fakat yalnızca dinî sebeplerle ibadeti engelleme hakkının olmadığını düşünmüştür.³¹ Gerçekten de Locke'un argümanı özgürlük konusundaki daha genel bir argümanın parçası değildir; yaklaşımı daha çok hoşgörüyü meşrulaştırmaya yöneliktir.

27 a.g.e. s. 92.

28 Bican Şahin (2010) *Toleratation...* s. 41-42.

29 Melih Yürüşen (1996) *Liberal Bir...* s. 93.

30 Aktaran, a.g.e. s. 106.

31 Aktaran, a.g.e. s. 103.

Sonuç olarak denilebilir ki Locke'un hoşgörü yaklaşımı doğrudan "çeşitliliğe" bir değer atfetmez, odak noktası daha çok hoşgörü gösteren "güçlü" taraf, yani siyasî yönetimdir, dolayısıyla hoşgörülenin hakları konusunda çok şey söylemez, yaklaşımının pragmatik olduğu açıktır.

Locke ve Rousseau'nun Hoşgörü Anlayışlarının Bir Karşılaştırması

Rousseau'nun hoşgörü üzerine sistematik bir çalışması yoktur. Hoşgörü üzerine söyledikleri, sistematik bir şekilde siyasî düşüncüyle bütünleşmez. Ne var ki, din konusunda, siyasî kuramını tamamlayan görüşlerine ulaşmak mümkündür. Keza, bu konu aslında onun hoşgörü noktasındaki fikirlerini görmemiz için de yardımcı olur. Ancak, dediğimiz gibi Rousseau açısından hoşgörü sistematik bir çalışmanın alanı olmamıştır.

Rousseau'nun din hakkındaki görüşleri, Locke'un hoşgörü anlayışı ile bir karşılaştırma yapmak açısından uygun bir araçtır. Nihâyetinde, yukarıda da değindiğimiz gibi Locke'un hoşgörüsü dinî içerikli bir hoşgördür. Tabii ki, Locke'un bu anlayışı, epistemolojisi ve siyasî kuramıyla temellendirdiğini unutmamak gerekir. Bu kapsamda Rousseau'nun din hakkındaki görüşlerini değerlendirmemiz gerekir.

Sözleşme kuramcılarının, sözleşmenin güvence altına alınması için belirli şartlar sayma telâşında oldukları kabul edilir. Locke ve Rousseau açısından da durum böyledir. Meselâ, Locke'un dinî hoşgörüsüzlüğü irrasyonelliğine dâir iddiaları, sözleşmeyle kurulmuş sivil toplumun huzuru, mutluluğu ve devamlılığı açısından değerlendirilebilir. Rousseau'nun, sözleşmenin güvencelenmesi için öne sürdüğü şartlardan biri "sivil din"dir. Çünkü Rousseau'ya göre halkın tüm geleneklerini, âdetlerini, hayatını ve kanaatlerini kapsayan sivil din, her rejimde birliğin duygusal temelini sağlar.³²

Rousseau din hakkındaki görüşlerine tarihî bir inceleme yaparak başlarken şunları söyler:

"Eğer her devletin kendi tapıncına ve tanrılarına sahip olduğu pagancılıkta, din savaşlarının neden asla görülmediği sorulacak olursa; buna cevabım, bunun tek nedeninin, her devlet, kendi yönetimi gibi kendine özgü tapınca da sahip olduğundan, tanrılarını asla yasalardan ayırtmadığı olacaktır."³³

Rousseau'nun buradaki yorumu devlet ile dinin yapısının birbirine uyumlu olması ve devletin sürekli dini kendi yapısına göre şekillendirmesi gerektiği yönündedir. Böylelikle, aslında devlete itaat eden "yurttaş"³⁴ aynı zamanda dinî görevini de yerine getirmiş olur. Hem diğer yandan, devlet de din konu-

32 Aktaran, Schultz, D., Tannenbaum (2007) *Siyasî Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, Çev. Fatih Demirci, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, s. 306.

33 Jean Jacques Rousseau (2005) *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Turhan Ilgaz, Paragraf Yayınları, Ankara, s. 182.

34 Rousseau'ya göre "sivil din"e ancak yurttaş olanlar itaat eder.

sundaki ayrılıklardan ve çatışmalardan kendini korur. Keza, analizine devam eden Rousseau'ya göre Hristiyan devletlerde her türlü "iyi yönetim (*politie*)"ın imkânsız olmuş olmasının nedeni bu devletlerde hem dinî otoritenin hem de siyasî otoritenin bir arada bulunmuş olması, bu çifte gücün (iki başlı kartal) sürekli bir hukuk tartışması yaratması ve efendiye mi yoksa rahibe mi itaat etmek zorunda olduğu sorununun hiçbir zaman çözülememiş olmasıdır.³⁵

Rousseau, Avrupa'da süregiden din savaşlarını Hristiyan devlet yapısına bağlar ve dinin her zaman egemenden bağımsız kaldığını ya da yeniden bağımsız hâle geldiğini ve devlet ile hiçbir zorunlu bağının olmadığını savunur.³⁶ Ona göre, "ruhbanın bir gövde oluşturduğu her yerde, vatanında efendi ve yasa koyucu olan da odur. Şu hâlde, her yerde olduğu gibi, İngiltere ve Rusya'da da iki güç, iki egemen vardır"³⁷.

Aslında, Rousseau'nu bu tarihî incelemesiyle elde ettiği görüşler tıpkı Locke'ta olduğu gibi siyasî kuramına eklemlenen, onunla paralel giden ve onu meşrulaştıran görüşlerdir. Rousseau'nun genel siyaset felsefesinde toplumun birliği, bütünlüğü ve çıkarı her şeyden önemli ve her şeyden üstündür. Din, siyasî-sivil yönetim açısından tehlikelidir ve toplumu bölebilir.³⁸ Bu nedenle Rousseau din konusunda bir ayrıma gider ve devlet açısından en uygun dinin ne olduğunu belirlemeye çalışır. Rousseau'ya göre üç türlü din vardır: İnsanın dini, yurttaşın dini ve papazın dini. İnsanın dini, "tapınakları, mihrapları, tapınç usûlleri olmaksızın, Yüce Tanrı'ya tümüyle içsel kalan tapınç ve ahlâkın ezeli ödevleriyle sınırlı olarak İnciller'in saf ve sâde dinîdir, gerçek teizm ve doğal ilâhî hak olarak adlandırılabilir olan şeydir."³⁹ Yurttaşın dini, "tek bir ülkede kayıtlı olarak, ona onun tanrılarını, onun patron ve koruyucularını vermektedir. Kendi dogmaları, âyinleri, yasalar tarafından öngörülmüş tapınç usûlleri vardır: Onu izleyen tek ulusun dışında, onun için her şey imansız, yabancı, barbardır; insanın ödevlerini ve haklarını ancak kendi mihraplarının ulaştığı yere kadar yayar"⁴⁰. Rousseau bunu 'pozitif ilâhî hukuk' olarak da adlandırır.

Papazın dini olarak adlandırılan din Rousseau'nun Hristiyan devletlerin temel sorunu olduğunu iddia ettiği dindir. Bu dinde insanların iki ayrı yasallığı, iki ayrı şefi ve iki ayrı vatani vardır. İnsanlar çelişkili ödevlere zorlanırlar ve ne dindar ne de yurttaş olurlar.⁴¹

35 Jean Jaques Rousseau (2005) *Toplum Sözleşmesi...* s. 183.

36 a.g.e. s. 184.

37 a.g.e. s. 184.

38 Rousseau'da geleneksel dinler ile sivil din çok farklıdır. Rousseau, geleneksel dinleri tehlikeli bulduğu için sivil dini çözüm olarak sunmuştur.

39 Jean Jacques Rousseau (2005) *Toplum Sözleşmesi*, s. 185.

40 a.g.e. s. 185.

41 a.g.e. s. 186.

Rousseau'nun yaptığı tanımlamaya göre insanın dini olumlu bir inanç sistemi gibi görünse de aslında bu din, Rousseau'nun en tehlikeli bulduğu dindir. Çünkü, bu din toplumsal birliği bozar ve insanı kendi kendisiyle çelişkiye sokar.

Yurttaşın dini de kötüdür. Hata ve yalan üzerine kuruludur. "İnsanları aldatır ve onları çabuk kanan, boş inançlı yaratıklar hâline getirir."⁴² Ne var ki, insanın dininden çok daha olumlu, iyi ve "genel irade"ye uyumludur. Yurttaşın dini,

"Tanrısal tapınç ile yasa sevgisini bir araya getirdiği ve de vatani yurttaşların tapınç nesnesi haline getirerek, devlete hizmet etmenin onun koruyucu olan Tanrı'ya hizmet olduğunu öğrettiği için iyidir. Bu yüksek rahibin yalnızca hükümdar ve öteki rahiplerin de yalnızca yargıçlar olmak zorunda olduğu bir tür teokrasidir. Bu durumda vatani için ölmek şehit olmaktır; yasaları çiğnemek, imansız olmaktır; ve bir suçluyu kamusal kargışa maruz bırakmak, onu tanrıların gazabına kurban etmektir: [...]"⁴³.

Rousseau'ya göre her yurttaşın, ona ödevlerini sevdirecek bir dine sâhip olması devlet açısından önemlidir. "Ama bu dinin doğmaları, devleti ve mensuplarını, ancak bu dogmalar ahlâka uygun oldukları sürece ve onları benimseyen kişinin başkalarına karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlere uygun düşmeleri ölçüsünde ilgilendirir."⁴⁴ Bunun hâricinde, herkes dilediği görüş ve kanaate sâhip olabilir. Egemenin bu görüş ve kanaatleri bilmeye hakkı yoktur: "Çünkü, öte dünya hakkında hiçbir yetkisi bulunmadığından, uyrukların gelecek yaşamdaki yazgısı ne olursa olsun, bu onun işi değildir; onların bu dünyadaki yaşamda iyi yurttaşlar olmaları yeterlidir."⁴⁵

Rousseau, sivil din hakkındaki görüşlerinin sivil bir iman telkininde bulunduğu iddiasındadır. Ona göre, bu dinin hükümleri tamamen dogma olarak değerlendirilemez. Yalnızca onlarsız iyi yurttaş ve sâdik uyruk olmanın mümkün olmadığı bilinmelidir. Bu hükümleri toplumsallık duyguları olarak belirlemek hükümdarın görevidir. Sivil din, bu kapsamda genel iradeyi duygusal olarak destekleyen toplumsallık duygularını ortaya koyar.⁴⁶

Hükümdar, hiç kimseyi sivil dinin hükümlerine uymaya mecbur edemez; ancak inanmayan kişiyi devletten kovabilir. Bunu, imansız olduğu için değil, "toplumsallaşmadığı için, yasaları, adâleti içtenlik(le) sevme ve gerektirdiğinde yaşamını ödine kurban etme yeteneğine sâhip olmadığı için"⁴⁷ yapar. Hatta Rousseau, bir adım daha ileri gider ve bu hükümleri herkesin önünde kabul edip daha sonra bunlara inanmıyormuş gibi davrananların ölümle cezalandırılması gerektiğini, çünkü bunların suçların en büyüğünü işlediğini ve yasalar önünde yalan söylediğini savunur.⁴⁸

42 a.g.e. s. 186.

43 a.g.e. s. 186.

44 a.g.e. s. 189.

45 a.g.e. s. 189.

46 Donald G. Tannenbaum, David Schultz, (2007) *Siyasî Düşünce...* s. 307.

47 Jean Jacques Rousseau (2005) *Toplum Sözleşmesi...* s. 190.

48 a.g.e. syf. 190.

Rousseau, genel olarak sivil dinin dogmalarını olumlu bulur. Sivil dine dâir olumsuz bulduğu tek dogma hoşgörüsüzlüktür. Ona göre, sivil hoşgörüsüzlük ile teolojik hoşgörüsüzlük arasında bir ayırım yapmak mümkün değildir. Bir yerde teolojik hoşgörüsüzlük varsa bunun birtakım sivil sonuçları da vardır. Bu sonuçlar ortaya çıkar çıkmaz egemen artık egemenliğini yitirir ve o andan itibaren rahipler efendi, krallar da onların hizmetkârı olur.⁴⁹

Yurttaşın dini kısmında tartıştığımız ulusal dinin var olmadığı Rousseau tarafından da kabul edilir. O hâlde, başkalarına hoşgörü gösteren her dine hoşgörü göstermek zorunludur. Bunun tek şartı, bu dinin hükümlerinin yurttaşların ödevlerine ters düşmemesidir. Ne var ki, Rousseau bu noktada bir parantez açar ve kilisenin dışında selâmet olmadığına inananların devletten dışlanması gerektiğini savunur.⁵⁰

Locke ve Rousseau'nun karşılaştırmasına bu noktadan başlarsak öncelikle belirtmemiz gereken her iki düşünürün de temel kaygısı, kendinden bir değer olarak hoşgörünün kendisi değil, sivil-siyasî toplumdur. Locke bu kapsamda, sivil-siyasal toplumun huzuru ve mutluluğu için siyasî yönetim tarafından farklı dinî inançlara hoşgörü gösterilmesini savunurken Rousseau konuya başka bir noktadan yaklaşır ve egemenin, bir sivil din oluşturulamadığı için, dinlerin hoşgörüsüzlüğüne ayak uydurmasının onun egemenliği açısından sakatlık doğuracağını iddia eder. Çünkü, başka bir inanca hoşgörü göstermeyen bir dinin hükümleri gereği cezalandırılan kimse Rousseau'nun genel siyasal kuramında egemen tarafından cezalandırılır –çünkü bu yetki yalnızca egemene aittir– ki bu da egemeni egemen değil o dinin rahiplerinin hizmetkârı yapar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, her iki düşünürün hoşgörü anlayışları hoşgörü kendinden bir değer kabul etmekten ziyâde, farklı amaçlara hizmet eden; ancak pratikte işe yarar görünen anlayışlardır.

Her iki düşünür de din konusunda hassastır ve dinin siyasal hayat üzerindeki etkilerini kabul ederler. Locke ve Rousseau din ve siyaset arasındaki ilişkiyi yeniden kurmak adına, onların siyasî toplum üzerindeki iyi ve kötü etkilerini dikkate alarak alternatif çözüm önerileri sunmaya çalışırlar. Aslında her ikisinin de sunduğu çözüm dinin özel alanla sınırlı kalmasıdır; ne var ki bunu gerekçelendirme yolları farklıdır. Locke, akıl yarasından yola çıkarak kişinin neye inandığına kendinden başka kimsenin karışamayacağını iddia ederek devletin ve kilisenin bu alana müdahale etmemesi ve bazı inançlar hâric diğer bütün inançlara hoşgörü göstermesi gerektiğini savunur. Rousseau'nun bu kapsamdaki savunusu bir sivil dinin oluşturulma ihtimâlini görememesinden gelir. Mâdem bir sivil din yoktur ve olmayacaktır, o hâlde egemen, kişilerin inancı yurttaşlık ödevlerine ters düşmediği sürece, onları hoş görmelidir ve bu alanla ilgilenmemelidir.

49 a.g.e. s. 191.

50 a.g.e. s. 191.

Her iki düşünürün hoşgörü anlayışları bu boyutta ele alındığında, toplamak adına, ikisinin de dinin yıkıcı etkileri olduğunu kabul ettiğini görürüz. Ve her ikisi de toplumun iyiliği adına din konusunda hoşgörü gösterilmesi gerektiğini söylerler. Ne var ki, yine her ikisi için de bu hoşgörü sınırlıdır. Locke açısından hoşgörünün sınırını belirleyen toplumsal düzeni bozacak dinî yapıların varlığını, Rousseau açısından bu, yurttaşlık ödevleridir. Elbette, Locke'un bu kapsamda belirlediği alan Rousseau'nunkine göre daha geniş ve kesin sınırlara sâhiptir.

Aslında Rousseau'nun kafasında kurduğu siyasal düzen içindeki sivil din, reel politik açıdan hoşgörü konusunda söylediklerinden daha dardır. Rousseau'nun kafasındaki siyasal düzende egemenin hükümlerini belirlediği sivil dine inanma yurttaş olmanın koşullarından biridir. Dolayısıyla, buna uymayı reddeden herhangi biri uymaya zorlanamaz ama devletten kovulabilir. Hatta uymayı kabul edip sonra buna aykırı davranan olursa ölümle cezalandırılabilir. Tabî ki bu anlayışın baskıcı olduğu ve hoşgörüye uzak olduğu açıktır. Ne var ki, Rousseau zamanının siyasal koşullarını da dikkate alarak yaptığı açıklamayla bir sivil dinin olmadığı ve olamayacağını kabul ederek ona en yakın düzleme gelmeye çalışıp mâdem bir sivil din olmayacaktır o hâlde egemenin hoşgörüsüz bir dinin hükümlerini uygulamakla bir hizmetkâr konumuna düşmesindenense, bu alana mümkün olduğunca uzak kalması gerektiğini belirtmektedir. Yeter ki, bu dinler yurttaşlık ödevleriyle çatışmasın...

Yukarıda, Locke'un, hoşgörü anlayışıyla devletin faaliyet alanını daralttığından bahsetmiştik. Locke, bunu, toplumun huzuru ve iyiliği için öngördüğü bir siyasal düzenin parçası olarak görmektedir. Rousseau da, sivil dini temellendirirken sözleşmenin ve genel iradenin güvencelenmesini göz önünde bulundurmaktadır; ancak Rousseau'nun sivil din ideali devletin alanını genişleten bir yaklaşımdır. Yani, Locke siyasal toplumun iyiliği için devletin, dinî meselelerden uzaklaşması gerektiğini savunurken, Rousseau, tam tersine, siyasal otoritenin bu alanı düzenleyip, sivil dinin hükümlerini oluşturması gerektiğini belirtir.

Özet olarak belirtilebilir ki Rousseau da hoşgörüyu kendinden bir değer olarak görmez ve amacı daha çok pragmatiktir. Temel kaygısı Locke gibi sivil-siyasal toplum olmasına karşın, bu topluma Locke gibi bakmadığından ve onu genel irade olarak kabul ettiğinden, egemenin kendi egemenlik alanı içinde, kendi hükümleriyle bir sivil din oluşturması ve bu noktada her şeye müdahale edebiliyor olması Locke'un hoşgörü anlayışından çok daha dar kapsamlı bir anlayış ortaya koyar. Keza, Rousseau hoşgörü konusunda pek fazla şey söylemez; söyledikleri ise bazı koşulların yokluğunda yapılması gerekene ilişkindir. Her iki düşünürün de siyasî yönetim üzerinde yoğunlaşmış olmaları, hoşgörü konusunda söylediklerini yine siyasal yönetime yönelik hâle getirmiştir. Ne var ki, bu noktada çok kesin bir ayırım yapmak gerekir: Locke, devletin müdahale alanını mümkün olduğunca sınırlandırmaya çalışırken Rousseau, tam tersine, bu alanı en geniş

sınırlarda tutmaya çalışır. Bu değerlendirme bile bize onların hoşgörü anlayışları - temelde yaklaşımları ne olursa olsun, sonuç olarak - hakkında net bir bilgi sağlar: Locke'un öngördüğü sivil-siyasal toplumda bireylerin vicdanlarına göre istedikleri dine inanma özgürlükleri çok daha fazladır. Rousseau'da ise egemenin hükümlerini belirlediği sivil dinin dışında çok fazla alternatif yoktur.

Sonuç

Locke ve Rousseau, siyasal düşünce tarihinde iki farklı geleneği temsil ederler. Locke, liberal geleneğin kurucuları arasında sayılırken Rousseau cumhuriyetçi-devletçi geleneğin önderlerindedir. Her iki düşünür de sözleşme kuramcısı olmalarına rağmen, sözleşmeyi kurdukları temel ve inşa ettikleri yapı oldukça farklıdır. Locke'un öngördüğü siyasal toplumda devlet sınırlı görevleri olan bir mekanizmayken Rousseau'nun öngördüğünde devlet siyasal toplumun kendisidir. Locke'un devleti her şeyi düzenlemekte yetkin değildir; ne var ki Rousseau'nun devleti "genel irade"dir ve sınırsız bir gücü vardır. Genel iradenin isteği ve kamunun menfaati her şeyin üstündedir.

Bu kapsamda din, Rousseau'ya göre, egemenin (genel iradenin) hükümleriyle düzenlenmesi gereken ve genel iradeye hizmet eden bir alandır. Locke içinse tamamen bireyin akıl yasasının yönettiği vicdanın alanıdır. Bu alan birey dışında hiçbir unsura hizmet etmez. Dinin, bu alandan başka bir alana hizmet ettiğini düşünenler yanılırlar çünkü din konusunda oluşturulacak herhangi bir baskı, ancak ve ancak çatışmaya, şiddete ve zora hizmet eder.

Her iki düşünür için de hoşgörü sınırlıdır. Locke'un hoşgörüsünün sınırları, onun ideal olarak gördüğü bir düzlemi işaret ederken Rousseau'nun hoşgörüsü reel koşullarda ideal olanın imkânsızlığı temelinde şekillenir. Ne var ki, her iki siyaset kuramcısının idealleri göz önüne alındığında Locke'un hoşgörü anlayışının çatışmaları, baskıyı ve şiddeti önlemek açısından çok daha işe yarar olduğu açıktır. Özellikle, günümüzden geçmişe bir yansıtma ile değerlendirme yapacak olursak, bugün geldiğimiz noktada dinî inançlar konusundaki bir hoşgörü formülasyonunda Locke'un görüşlerinin daha çok yer tutuyor olması bu iki düşünür hakkında daha açık bir yorum yapmamıza izin verir ki bu, Locke'un hoşgörü anlayışının toplumun iyiliği ve bireyin özgürlüğü açısından daha mâkûl ve daha özgürlükçü olduğudur.